

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه	فرضی، محمدباقر، ۱۳۶۲-
عنوان و نام پدیدآور	تحلیل و بررسی جریان‌های تأویل‌گرا در فهم قرآن / محمدباقر فرضی.
مشخصات نشر	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	۵۴۴ص: مصور، جدول: ۵/۲۱×۱۴/۵ س.م.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۳۱۵-۱۹۷-۲
وضعیت فهرست نویسی	فنیبا
یادداشت	کتابنامه: ص. [۵۰۹]-۵۴۴؛ همچنین به صوت زیرنویس.
موضوع	قرآن -- تأویل / Qur'an -- Hermeneutics
موضوع	قرآن -- مسائل لغوی / Qur'an -- Language, Style
	قرآن -- بررسی و شناخت / Qur'an -- Surveys
	قرآن -- متشابهات و محکمات
	Qur'an -- Mutashabehat va Muhkamat (Clear and obscure verses)
	تفاسیر / Qur'an -- Commentaries
موضوع	هرمنوتیک / Hermeneutics
شناسه افزوده	جامعه المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
شناسه افزوده	Almustafa International University/Almustafa International Translation and Publication center
رده بندی کنگره	۲/۹۸BP:
رده بندی دیویی	۱۷۱/۲۹۷:
شماره کتابشناسی ملی	۹۰۹۳۶۸۸:
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فنیبا
مرجع تولید	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

BP1503

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

تحلیل و بررسی جریان‌های تأویل‌گرا در فهم قرآن

مؤلف: محمدباقر فرضی

چاپ اول: ۱۴۰۱ ش / ۱۴۴۴ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ / شمارگان: ۵۰۰ قیمت:

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸ تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴

تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه راه سالاریه تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

pub_almustafa

pub-almustafa.ir

miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت ● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری ● ناظر چاپ: ایوب جمالی

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

تحلیل و بررسی جریان‌های تأویل‌گرا در فهم قرآن

محمد باقر فرضی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فرآوری اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی و پژوهشی، در گرو نظام منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روزکردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیرایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون آموزشی و پژوهشی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱۱
مقدمه مؤلف	۱۵
ادبیات پژوهش	۲۱
کلیات	۲۱
۱. تعریف و بیان مسئله	۲۱
۲. ضرورت و اهداف	۲۳
۳. پیشینه پژوهش	۲۴
مفاهیم	۲۹
۱. جریانهای تأویل‌گرا	۶۵
۲. چرایی کم بودن آثار تأویلی بر جای مانده از رسول اکرم <small>ﷺ</small>	۷۰
فصل اول: جریان تأویلی روایی	۸۳
مقدمه	۸۳
گونه‌شناسی تأویل قرآن در روایات	۱۲۱
۱. تأویل در قالب تفسیرآیات:	۱۲۱
۲. تأویل در قالب بطن معنایی آیات	۱۲۳
۳. تأویل در قالب جری و تطبیق	۱۲۴
۴. تأویل در قالب لوازم و مدالیل غیر بیتن آیه	۱۲۹

۱۳۰. تأویل در قالب استخراج قاعده کلی _____
- فصل دوم: جریان تأویلی کلامی _____ ۱۳۹
- مقدمه _____ ۱۳۹
- تعریف جریان تأویلی کلامی _____ ۱۳۹
- جریان کلامی، شکل‌گیری و زمینه‌های آن _____ ۱۴۰
- دسته نخست: جریان کلامی امامیه _____ ۱۵۰
- جریان کلامی امامیه، پیدایش و سیر آن _____ ۱۵۰
- دسته دوم: معتزله و تأویل کلامی _____ ۱۷۲
۱. جریان کلامی معتزله، پیدایش و سیر آن _____ ۱۷۳
۲. مهم‌ترین شخصیت‌های جریان تأویلی معتزله _____ ۱۷۸
۳. تحلیل و بررسی رویکرد تأویلی معتزله _____ ۱۸۴
- دسته سوم: جریان کلامی اشاعره _____ ۱۹۱
۱. جریان اشاعره در دوره شکل‌گیری _____ ۱۹۱
۲. جریان تأویلی اشاعره پس از ابوالحسن اشعری _____ ۱۹۶
۳. شخصیت‌های مهم جریان اشاعره _____ ۱۹۶
۴. مناسبات ماتریدیه و اشاعره _____ ۲۰۸
۵. تحلیل و بررسی جریان اشعری _____ ۲۱۲
- فصل سوم: جریان تأویلی فلسفی _____ ۲۱۹
- مقدمه _____ ۲۱۹
- تعریف جریان تأویلی فلسفی _____ ۲۱۹
۱. یعقوب بن اسحاق کندی (م ۲۴۶ق) _____ ۲۲۳
۲. ابو نصر فارابی (م ۳۳۶ق) _____ ۲۲۵
۳. اخوان الصفا (قرن چهارم هجری) _____ ۲۲۸
۴. ابو علی حسین بن عبدالله بن سینا (م ۴۲۸ق) _____ ۲۳۳
۵. ابو الفتح شهاب الدین یحیی بن حبش سهروردی (م ۵۵۰ق) _____ ۲۳۶
۶. ابن رشد (م ۵۸۷ق) _____ ۲۴۰

۷. خواجه نصیر الدین طوسی (م ۶۷۲ق) _____ ۲۴۷
۸. محمد باقر حسینی استرآبادی مشهور به میر داماد (م ۱۰۴۰ق) _____ ۲۵۰
۹. ملاصدرا صدر الدین محمد بن ابراهیم معروف به صدر المتألهین (م ۱۰۵۰م) _____ ۲۵۱
۱۰. علامه طباطبائی (م ۱۳۶۰ش) _____ ۲۶۱
- _____ ۲۶۹ بررسی و تحلیل
- فصل چهارم: جریان تأویلی باطنی اسماعیلی _____ ۲۸۱**
- _____ ۲۸۱ درآمد
- _____ ۲۸۱ تعریف جریان تأویلی باطنی
- _____ ۲۸۲ جریان باطنی اسماعیلی، شکل‌گیری و سیر تطور آن
- _____ ۲۸۲ ۱. شکل‌گیری جریان باطنی اسماعیلیه
- _____ ۲۸۵ ۲. جریان باطنی اسماعیلی در دوره قبل از فاطمی
- _____ ۳۰۶ باطنیه و راه رسیدن به معانی تأویلی
- _____ ۳۱۲ گونه‌شناسی‌های تأویل در جریان باطنی
- _____ ۳۱۵ ۱. تأویل آیات به ناطق و اساس:
- _____ ۳۱۷ ۲. تأویل آیات به امامان
- _____ ۳۱۹ ۳. تأویل آیات به سایر مراتب دعوت اسماعیلی
- فصل پنجم: جریان تأویلی عرفانی _____ ۳۳۵**
- _____ ۳۳۵ درآمد
- _____ ۳۳۵ تعریف جریان تأویلی عرفانی
- _____ ۳۳۶ مفهوم تأویل در نگاه اهل عرفان
- _____ ۳۳۶ جریان تأویلی عرفانی، شکل‌گیری و سیر تطور آن
- _____ ۳۳۷ قرن اول؛ مرحله زمینه‌سازی
- _____ ۳۳۹ قرن دوم؛ مرحله شکل‌گیری جریان عرفانی
- _____ ۳۴۵ قرن سوم؛ مرحله رشد و توسعه تأویل عرفانی
- _____ ۳۴۷ قرن چهارم؛ آغاز مرحله بالندگی و کمال جریان عرفانی
- _____ ۳۶۲ قرن هفتم تا دهم؛ مرحله تحول جریان تأویل عرفانی

- قرن سیزدهم تا کنون: دوره احیای جریان عرفانی _____ ۳۹۳
- جریان عرفانی، اصول و شاخصه‌های تأویلی _____ ۴۰۹
۱. باور و اعتقاد ویژه به اصل ظاهر و باطن؛ _____ ۴۰۹
۲. اعتقاد به فهم برتر تأویلی به اهل عرفان؛ _____ ۴۱۰
۳. اعتقاد به زبان رمزی بودن قرآن؛ _____ ۴۱۱
- جریان عرفانی، گونه‌شناسی روش‌ها و سبک‌های تأویلی _____ ۴۱۵
- جریان عرفانی؛ گونه‌شناسی اسلوب‌های تأویلی _____ ۴۱۸
۱. اسلوب رمزی حروفی _____ ۴۱۸
۲. اسلوب تطبیقی؛ _____ ۴۲۱
۳. گونه تأویل تنزیهی؛ _____ ۴۲۸
- تحلیل و بررسی کلی جریان تأویل عرفانی صوفی؛ _____ ۴۳۰
۱. مسائل عرفانی و صوفیانه محور اصلی تأویلات جریان عرفانی؛ _____ ۴۳۰
۲. عدم وجود ضابطه روشن در تأویلات عرفانی؛ _____ ۴۳۰
۳. کشفی بودن تأویلات عرفانی و قابل اعتماد نبودن آن‌ها؛ _____ ۴۳۶
- فصل ششم: جریان تأویلی نو اعتزالی _____ ۴۳۹
- درآمد _____ ۴۳۹
- تعریف جریان تأویلی نو اعتزالی _____ ۴۳۹
- جریان تأویلی نو معتزله، شکل‌گیری و عوامل و زمینه‌ها؛ _____ ۴۴۰
- مرحله نخست: مرحله زمینه‌سازی _____ ۴۴۱
- مرحله دوم: مرحله شکل‌گیری _____ ۴۴۲
- مرحله سوم: مرحله تداوم و استمرار _____ ۴۴۴
- متفکران شاخص نو معتزله و تأویل قرآن کریم _____ ۴۴۵
۱. سید جمال‌الدین اسدآبادی _____ ۴۴۵
۲. محمد عبده _____ ۴۴۷
۳. امین‌الخولی (۱۳۱۳- ۱۳۸۶ق) _____ ۴۵۸
۴. احمد خلف‌الله (م ۱۹۹۷م) _____ ۴۶۲

فهرست مطالب ۹

- ۴۶۵ ۵. حامد ابو زید (م ۲۰۱۰م):
- ۴۷۶ ۶. حسن حنفی (ت ۱۹۳۵ م)
- ۴۸۰ ۷. محمد آرکون (۱۹۲۸ - ۲۰۱۰م):
- ۴۸۳ ۸. محمد عابد الجابری (۲۰۱۰ - ۱۹۳۵م):
- ۴۸۷ تحلیل و بررسی
- ۴۹۹ خاتمه
- ۴۹۹ جمع بندی و نتایج
- ۵۰۶ پیشنهادهای
- ۵۰۹ فهرست منابع

پیشگفتار

با بهره‌گیری از آرمان‌های علمی و فرهنگی انقلاب اسلامی ایران و با توجه به ضرورت تبیین، تولید و تعمیق اندیشه دینی و گشودن افق‌های نوین فکری و معرفتی در دنیای معاصر، بایستگی مطالعه و پژوهش‌های دقیق و جامع در عرصه بین‌الملل، تأسیس نهاد علمی پژوهشی کارآمد بدیهی و ضروری می‌نمود.

بدین منظور پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ که نهادی علمی و بین‌المللی است، در سال ۱۳۸۶ پس از تلفیق پژوهشکده سازمان مدارس خارج از کشور و پژوهشکده نور وابسته به مرکز جهانی علوم اسلامی، تأسیس گردید و هم‌اکنون با پنج پژوهشکده مشغول فعالیت می‌باشد. پژوهشکده علوم اسلامی، با توجه به رسالت عظیمی که در راستای مأموریت بنیادین جامعه المصطفی ﷺ العالمیه در تولید علم و اندیشه در حوزه علوم اسلامی و نیز پشتیبانی علمی از آموزش المصطفی ﷺ که صبغه اصلی آن علوم اسلامی عهده دار است، پس از تهیه نیازسنجی پژوهشی و اولویت‌گذاری و تهیه طرح‌های پژوهشی در گروه‌های علمی خود (قرآن و حدیث، فقه و اصول، فلسفه و عرفان، تاریخ

و سیره، کلام و مذاهب و مهدویت) و تصویب آن‌ها در شورای علمی پژوهشکده و پژوهشگاه، آن‌ها را به اعضای هیئت علمی و پژوهشگران خود واگذار نموده و بر روند اجرا و فرایند پژوهش و تولید نظارت می‌کند تا پژوهشی فاخر و معطوف به نیاز علمی جامعه بین‌المللی انتشار یافته و در دسترس فرزندانگان و دانش‌پژوهان ساحت معارف اسلامی گردد.

یکی از اولویت‌های پژوهشکده علوم اسلامی در گروه علوم قرآن و حدیث، کاوش و پژوهش در جریان‌های تأثیرگذار بر فهم قرآن است، یکی از این جریان‌ها «تأویل‌گرایی و تأویل‌گرایان» هستند که از سده‌های نخست تاکنون در جهان اسلام، با تأثیرات گسترده، تداوم داشته و آسیب‌ها و چالش‌های جدی علمی و عملی نیز فراروی جامعه اسلامی گشوده است و در حال حاضر نگاهی به اندیشه‌ها و عملکرد جماعت‌های تندرو اسلامی به وضوح نشان می‌دهد که این گروه‌ها به‌طور مستقیم از دیدگاه‌های فکری مکتب حنبلی و نگاشته‌های ابن‌تیمیه و سلفیه متأثر هستند.

بدین سبب شناخت تأویل‌گرایی به‌عنوان یکی از رویکردهای مهم در فهم قرآن و روشن کردن دقیق دیدگاه‌های آنان در خصوص فهم قرآن، در اتخاذ رویکردی منطقی جهت بهره‌مندی از منابع اصیل اسلامی یعنی قرآن، سنت و عقل اثرگذار است و نتایج آن می‌تواند انشعابات انحرافی درون دینی را معرفی کند و نسبت به مبانی، اصول و مسائل این گروه‌ها و فرق، شبهات اساسی مطرح کند.

پژوهش پیش‌رو، که نتیجه تلاش علمی، مدیر گروه و عضو هیئت علمی گروه قرآن و حدیث پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین

آقای دکتر محمدباقر فرضی (زید عزه) است؛ ضمن تبیین ماهیت تأویل و تأویل‌گرایی و اکتشاف ریشه‌های شکل‌گیری آن‌ها؛ به تحلیل و بررسی جریان‌های مهم تأویلی پرداخته است.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ ضمن تقدیر از تلاش ایشان در تدوین این اثر برای معرفی و شناساندن جریان‌های تأویل‌گرا، از عنایت ریاست محترم پژوهشکده علوم اسلامی حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر عزالدین رضانژاد و ناظران و ارزیابان محترم علمی اثر حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر محمدتقی دیاری، حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر عبدالله حاج علی و حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر اسعدی و همه بخش‌های مختلف جامعه المصطفی ﷺ که امکان چاپ و نشر این پژوهش را در قالب یک کتاب فراهم کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کند.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ